

Młynarstwo w dobrach
królewskich, kościelnych i szlacheckich
w północnych powiatach
województwa pomorskiego
w latach 1466–1626

Łukasz Grochowski

Młynarstwo w dobrach
królewskich, kościelnych i szlacheckich
w północnych powiatach
województwa pomorskiego
w latach 1466–1626

Wydawnictwo
Uniwersytetu Gdańskiego
Gdańsk 2023

Recenzent
ks. prof. dr hab. Wojciech Zawadzki

Redaktor Wydawnictwa
Joanna Wawrzyńczak

Projekt okładki i stron tytułowych
Andrzej Taranek

Na okładce
Zabytkowa Kuźnia Wodna w Gdańsku-Oliwie, fot. Łukasz Grochowski

Skład i łamanie
Mariusz Szewczyk

Publikacja sfinansowana ze środków
Wydziału Historycznego Uniwersytetu Gdańskiego
oraz Prorektora ds. Badań Naukowych Uniwersytetu Gdańskiego
w ramach konkursu na wyróżniające się prace doktorskie

© Copyright by Uniwersytet Gdański
Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego

ISBN 978-83-8206-437-7

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego
ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot
tel. +48 58 523 11 37, tel. kom. +48 725 991 206
e-mail: wydawnictwo@ug.edu.pl
wydawnictwo.ug.edu.pl

Księgarnia internetowa: wydawnictwo.ug.edu.pl/sklep/

Druk i oprawa
Zakład Poligrafii Uniwersytetu Gdańskiego
ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot
tel. +48 58 523 14 49

Spis treści

Wstęp	7
Przedmiot badań	7
Konstrukcja pracy	19
Metody pracy	21
Stan badań	23
Materiały źródłowe	29
1. Zarys dziejów młynarstwa od średniowiecza do początku XVII w.	40
1.1. Młynarstwo w Europie	40
1.2. Technika stosowana w młynach i wiatrakach do początku XVII w.	49
1.3. Młynarstwo w Polsce	60
1.4. Młynarstwo na Pomorzu Gdańskim do 1466 r.	69
1.4.1. Młyny książęce/krzyżackie („państwowe”)	69
1.4.2. Młyny kościelne (zakonne)	77
1.4.3. Młyny szlacheckie	79
1.4.4. Wykaz młynów w północnej części województwa pomorskiego do 1454 r.	81
2. Podział administracyjny Prus Królewskich i sieć wodna na Pomorzu Gdańskim	96
2.1. Administracja w Prusach Królewskich. Powiaty. Starostwa, klucze wiosek i osady województwa pomorskiego w powiatach puckim, mirachowskim, gdańskim oraz tczewskim	96
2.1.1. Dobra królewskie	103
2.1.2. Dobra kościelne	105
2.1.3. Dobra szlacheckie	111
2.1.4. Dobra wielkich miast Prus Królewskich (Gdańska, Torunia, Elbląga)	114
2.2. Sieć wodna na Pomorzu Gdańskim	117
2.3. Systemy pieniężny i miar na Pomorzu Gdańskim (w Prusach Królewskich)	125

3. Młyny w północnych powiatach województwa pomorskiego w latach 1466–1626	129
3.1. Liczba młynów i ich lokalizacja	129
3.1.1. Liczba młynów i ich lokalizacja w dobrach królewskich	130
3.1.2. Liczba młynów i ich lokalizacja w dobrach kościelnych	138
3.1.3. Liczba młynów i ich lokalizacja w dobrach szlacheckich	141
3.1.4. Wnioski	145
3.2. Rodzaj produkcji	163
3.2.1. Rodzaje młynów	163
3.2.2. Wnioski	186
3.3. Budynek młyna i jego wyposażenie	195
3.3.1. Charakterystyka obiektów młyńskich	195
3.3.2. Wnioski	218
4. Młynarze z północnych powiatów województwa pomorskiego w latach 1466–1626	224
4.1. Zawód młynarza	224
4.1.1. Charakterystyka zawodu młynarza	224
4.1.2. Wnioski	231
4.2. Obowiązki młynarzy	236
4.2.1. Obowiązki w utrzymaniu obiektu młyńskiego i jego wyposażenia	236
4.2.2. Obowiązki wobec właściciela	240
4.2.3. Wnioski	251
4.3. Korzyści młynarzy	259
4.3.1. Opłaty za korzystanie z usług młynarskich	259
4.3.2. Dodatkowe źródła dochodu młynarzy	261
4.3.3. Pomoc przy naprawach, zapłata za użytkowanie	263
4.3.4. Wnioski	264
Zakończenie	266
Słownik terminów związanych z młynarstwem	281
łacińsko-polski	281
niemiecko-polski	285
polskie terminy związane z młynarstwem	287
Aneks	291
Bibliografia	355
Spis tabel	375
Spis wykresów	377
Spis map	379
Spis fotografii	380
Indeks	381

Wstęp

Przedmiot badań

Niniejsza monografia jest poprawioną i uzupełnioną wersją pracy doktorskiej pod tym samym tytułem, napisanej pod kierunkiem dr. hab. Sławomira Kościelaka, prof. UG, i obronionej na Wydziale Historycznym Uniwersytetu Gdańskiego w czerwcu 2021 r. Jej recenzentami byli prof. dr hab. Andrzej Groth oraz ks. prof. dr hab. Wojciech Zawadzki. W toku redagowania ostatecznej wersji opracowania zastosowano możliwie jak najwierniej wszystkie uwagi, uzupełnienia i wskazówki recenzentów. Zakres niezbędnych zmian zostanie omówiony podczas prezentowania przedmiotu, celu i konstrukcji pracy.

Na temat historii młynarstwa napisano już wiele prac. Dotyczyły one początków tego rzemiosła na ziemiach polskich, rozmieszczenia młynów, sytuacji prawnej i społecznej młynarzy oraz techniki produkcji w młynach. Zagadnienie młynarstwa w Prusach Królewskich w okresie od drugiej połowy XV do XVIII w. nie posiada jeszcze swojej monografii. Niniejsza publikacja ma w odniesieniu do tak rozległego tematu badawczego jedynie wymiar częściowy. Jej celem jest przeanalizowanie sytuacji rzemiosła młynarskiego w okresie od 1466 do 1626 r. jedynie w północnej części województwa pomorskiego.

Na największą uwagę w kontekście pracy zasługuje książka Rafała Kubickiego poświęcona dziejom młynarstwa w Prusach – w państwie zakonu krzyżackiego – od XIII do XV w. (dokładnie do 1454 r.). Przedkładana dysertacja stanowi zatem w pewnym zakresie kontynuację badań historycznych przeprowadzonych przez R. Kubickiego. Przedmiotem podjętych tu badań jest młynarstwo w dobrach królewskich, kościelnych oraz szlacheckich

w północnych powiatach województwa pomorskiego w latach 1466–1626. Opracowanie stanowi próbę odpowiedzi na zasadnicze pytanie: Jakie znaczenie miało młynarstwo na Pomorzu Gdańskim w okresie „względego spokoju” – pomiędzy wojną trzynastoletnią a pierwszą otwartą wojną Polski ze Szwecją, których skutki dotknęły właśnie te ziemie? W pracy podjęto także próbę odpowiedzi na inne pytania: Czy w okresie pomiędzy wymienionymi wyżej konfliktami nastąpił rozwój młynarstwa, czy raczej był to okres stagnacji dla tego rzemiosła? Czy nastąpiła modernizacja środków i sposobów produkcji oraz zmiany w asortymencie branży? Gdzie znajdowały się młyny wybudowane przed wybuchem wojny trzynastoletniej? W których miejscach lokowano nowe obiekty i dlaczego? Co charakteryzowało wówczas młynarzy, co należało do ich obowiązków, co wyróżniało ich spośród społeczeństwa, gdzie mieszkali? Jakie korzyści odnosili młynarze z racji użytkowania młynów?

Aby odpowiedzieć na te pytania, należało oszacować w badanym okresie liczbę młynów. Trzeba było uwzględnić ich występowanie w konkretnych powiatach, a zwłaszcza w dobrach królewskich, kościelnych i szlacheckich. Należało ocenić ich lokalizację, zbadać, gdzie funkcjonowało więcej obiektów – w miastach czy miejscowościach bez praw miejskich, jaka była ich odległość od centrum miasta lub wioski. Konieczne było uwzględnienie rodzaju produkcji. Należało oszacować liczbę młynów spożywczych i przemysłowych. Trzeba było także dokonać charakterystyki zawodu młynarza: przyjrzeć się, w jaki sposób uzyskiwał prawa do młyna. Czy otrzymywał przywilej, czy dziedziczył go, czy stawał się jego dzierżawcą w wyniku zawartej umowy lub wygranego sporu? Czy budował młyn od podstaw, czy odbudowywał go, remontował, naprawiał po zniszczeniach wojennych, pożarze? Trzeba było określić elementy składowe wyposażenia młyna. Analizie poddano budowę kół młyńskich, ich liczbę, miejsce sprowadzania kamieni młyńskich, zakup wiader, skrzyń, oskardów, lin, sprzętu przeciwpożarowego. Badania dotyczyły także pracy wykonywanej przez młynarza. Należało poszukać informacji o tym, jak ustawiał wodę na koła młyńskie. W jaki sposób transportował, a następnie nakuwał kamienie młyńskie? Jak regulował grubość mielonej mąki? Jak transportował ziarno do przemiału, a w dalszej kolejności wyprodukowaną mąkę? Konieczne okazało się zbadanie sposobów rozliczania młynarza z właścicielami młyna, którymi byli m.in. król, starosta, opat klasztoru, biskup, szlachcic. Należało sprawdzić, czy poza opłatą uiszczaną w pieniądzu młynarz był zobowiązany do innych czynności, w tym np. pracy

na rzecz zamku/dworu. Zadano też pytania dotyczące sposobu i wysokości opłat pobieranych przez młynarza od klientów młyna. Czy obowiązywał przymus mlewny i tzw. macowe?

Na początku należy też wyjaśnić, jak w epoce przedindustrialnej rozumiano pojęcie młynarstwa. Przeprowadzona na potrzeby pracy kwerenda wykazała, że źródła dotyczące młynarstwa, młynów i młynarzy na Pomorzu były zapisane głównie w trzech językach: polskim, niemieckim oraz po łacinie. Zwłaszcza łacińskie i niemieckie nazwy młyna wskazują jak szeroko rozumiano to pojęcie. Po łacinie młyn to *molendinum*. Wszystkie wyrazy dołączone do *molendinum* mogą wskazywać na to, że młynem w omawianym okresie nazywano także młyn prochowy, folusz, tartak czy kuźnię. Podobnie jest w języku niemieckim, gdzie młyn to *Mühle*¹.

Definicje młynarstwa, młynarza i młyna znajdują się w wielu encyklopediach i słownikach. Współcześnie młynarstwo oznacza czynności wykonywane przez młynarza², zajęcie młynarza i dział przemysłu, który zajmuje się przerobem ziarna zbóż na mąkę, kaszę oraz inne produkty³. Młyn według *Wielkiej Encyklopedii Powszechnej PWN* to urządzenie do przerabiania zbóż na mąkę, kaszę oraz inne produkty spożywcze w młynach zbożowych, wiatrakach młyńskich oraz kaszarniach⁴. Natomiast według *Słownika współczesnego języka polskiego* to zakład rzemieślniczy lub przemysłowy, w którym miele się zboże na mąkę lub przerabia je na inne produkty zbożowe, np. kaszę⁵. Termin *młyn* w *Słowniku języka polskiego* jest nieco rozszerzony. Dodano tu bowiem zapis o urządzeniach do mielenia czy przerabiania zboża na mąkę oraz podano rodzaje napędu młyna, w tym napęd elektryczny, parowy, siłę

¹ Powyższe rozważania można uzupełnić o określenia młyna także w innych językach, poczynając od greki – μύλαι, poprzez języki romańskie (włoski – *mulino*, sardyński – *molínu*, hiszpański – *molino*, kataloński – *moli*, galicyjski – *muino*, portugalski – *moinho*, francuski – *moulin*, rumuński – *moară*), języki germańskie (staro-wysoko-niemiecki – *mulina*, angielski/islandzki/norweski – *Mill*, niderlandzki – *molen*, duński – *mølle*) po języki słowiańskie (czeski – *młyn*, słowacki – *mlyn*, słoweński/chorwacki – *mlin*, serbski/ukraiński/białoruski – МПІН). Zob. K. Rzepkowski, *Złoty kciuk. Młyn i młynarz w kulturze Zachodu*, Warszawa–Toruń 2015, s. 30.

² Hasło *młynarstwo* [w:] *Słownik współczesnego języka polskiego*, Kraków 2000, s. 464.

³ Hasło *młynarstwo* [w:] *Słownik języka polskiego PWN*, t. A – Ó, Warszawa 2007, s. 397.

⁴ Hasło *młyn* [w:] *Wielka Encyklopedia Powszechna PWN*, Warszawa 1966, s. 381–382.

⁵ Hasło *młyn* [w:] *Słownik współczesnego języka...*, s. 464.

wiatru oraz spadającej wody⁶. W przytoczonych tu definicjach mamy do czynienia z zawężeniem pojęcia młynarstwa do młynów zbożowych, które są tylko jednym z wielu rodzajów młynów. W *Słowniku polszczyzny XVI wieku* znajduje się informacja, że młynarzem był zarówno człowiek pracujący w młynie, jak i właściciel młyna⁷. W tym samym słowniku pojawia się wyjaśnienie, że młyn to „pomieszczenie i urządzenia rozcierające różne substancje (głównie zboże na mąkę lub kaszę), poruszane ręcznie albo siłą wody, wiatru lub zwierząt”⁸. Użyte tu słowo *różne* pozwala w definicję młyna włączyć także młyny przemysłowe, np. tartaki, młyny prochowe. Zatem terminy z encyklopedii czy słownika nie są aż tak bardzo rozbudowane jak definicje młynarstwa pojawiające się w źródłach średniowiecznych i nowożytnych.

Słuszne wydaje się tu przytoczenie skróconych opisów młynów, które znalazły się w *Encyklopedii staropolskiej* autorstwa Aleksandra Brücknera oraz w *Encyklopedii staropolskiej ilustrowanej* Zygmunta Glogera. Pierwszy autor odniósł się do tego, że młyny wodne i wiatraki, które budowano w Polsce, były wzorowane na młynach funkcjonujących w Niemczech i w Czechach. Pierwotnie ich budowa miała być zastrzeżona dla księcia i osób przez niego upoważnionych. Dopiero w późniejszym czasie prawo do budowy młyna zyskiwał każdy dziedzic. Do korzystania z pańskiego młyna byli zobowiązani chłopci oraz mieszczenie, którym zakazano korzystania z obcych, chociażby tańszych młynów. Wyjątkiem były sytuacje, w których młyn pański nie funkcjonował z powodu nadmiaru lub braku wody. Pan mógł wydzierżawiać młyny („nie Żydom”), a młynarz mógł pobierać opłatę za mielenie – od pana 1/3 zmielonego ziarna, a od chłopca pewną miarę od korca. Młynarze uchodzili za wierutnych złodziei. Powszechne były skargi składane na nich przez panów. W niektórych młynach znajdowały się ponadto stępy lub walidła, służące do podniesienia jakości płócien. Mniejsze młyny nazywano korzecznikami (od korca). Większy młyn mógł mleć na kilku kamieniach (kołach)⁹.

⁶ Hasło *młyn* [w:] *Słownik języka polskiego*, t. 2, Warszawa 1979, s. 194.

⁷ Hasło *młynarz* [w:] *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 14, Wrocław–Warszawa–Kra-ków–Gdańsk–Łódź 1982, s. 370–371. Współcześnie za młynarza uznaje się także człowieka będącego właścicielem lub fachowym pracownikiem młyna. Hasło *młynarz* [w:] *Słownik współczesnego języka...*, s. 464.

⁸ Hasło *młyn* [w:] *Słownik polszczyzny XVI wieku...*, t. 14, s. 367–370.

⁹ Hasło *młyny* [w:] *Encyklopedia staropolska*, oprac. A. Brückner, t. 1, Warszawa, 2003, s. 928.

Ciekawego opisu młynów dokonał także Z. Gloger. W notatce o młynach podał, że pierwotni rolnicy w Polsce nie używali młynów wodnych, lecz kamieni do rozcierania ziarna, zwanych żarnami. Młyny wodne były znane wcześniej we Włoszech i Niemczech, skąd trafiły do Polski. Autor uznał, że skoro Czesi znali już młyny wodne i wiatraki w VIII w., to w Polsce mogły się one upowszechnić w IX w. Wraz z początkiem spisywania dokumentów w Polsce, w XII w., młyny nie były już rzadkością, a w XIII w. były nawet znane młyny duże i warowne¹⁰. Powyższe informacje o młynach i młynarzach dość dobrze pokazują główne zagadnienia, które należy zbadać, zajmując się historią młynarstwa w średniowieczu i czasach nowożytnych.

Historię młynarstwa badało już wielu historyków. Bohdan Baranowski uważał, że młynarstwo w XVI–XVIII w. zajmowało czołowe miejsce w życiu gospodarczym Polski¹¹. W monografiach miast, zwłaszcza dla okresu do XIX w., młyny uznaje się za najważniejsze zakłady przemysłowe¹². Urszula Sowina uważa, że młyny wodne były podstawą oraz wielkim stymulatorem dla rozwoju średniowiecznej gospodarki europejskiej¹³. Edmund Kizik sądzi, że młyny wraz z wiatrakami, obok hamerni, to najbardziej rozpowszechnione zmechanizowane przedsiębiorstwa przemysłowe epoki przedindustrialnej. W związku z bardzo popularnymi regionalnymi monopolami przynosiły one duże dochody właścicielom. Historyk określa bazę źródłową z obszaru Prus Krzyżackich i Królewskich jako dobrze zachowaną. Stanowi to tylko jedno z uzasadnień, dla których autor niniejszego opracowania podjął się zbadać tytułowe zagadnienie¹⁴. Dariusz Brykała i Maciej Prarat również podają, że młynarstwo było głównym i najważniejszym segmentem gospodarki aż do połowy XIX stulecia i świadczyło o poziomie uprzemysłowienia danego

¹⁰ Hasło *młyny* [w:] Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. 3, Warszawa 1902, s. 221–222.

¹¹ B. Baranowski, *Rozmiary i rejonizacja przemysłu młynarskiego w Polsce w XVI–XVIII w.*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Nauki Humanistyczno-Społeczne” 1971, z. 1, s. 15.

¹² W. Odyniec, J. Węsierski, *Gniew dawny i współczesny*, Gdańsk 1966, s. 22.

¹³ U. Sowina, *Gospodarowanie wodą w miastach późnośredniowiecznych i wczesnonowożytnych ze szczególnym uwzględnieniem roli młynów wodnych* [w:] *Młyny wodne w dorzeczu dolnej Wisły od początku XVIII do początku XXI wieku. Materiały Konferencyjne Interdyscyplinarnego Seminarium Naukowego*, red. D. Brykała, M. Prarat, P. Lamparski, Toruń 2017, s. 15.

¹⁴ E. Kizik, *Młyny w Ekonomii Malborskiej według inwentarzy z lat 1755 i 1765*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” (dalej cyt.: KHKM) 2008, t. 56, nr 3–4, s. 397.

terenu. Badacze twierdzą, że człowiek poprzez działanie młyna wodnego wykorzystywał siłę przyrody, a młyn – powszechny w krajobrazie – zawsze był obiektem szczególnym, niemal magicznym. Zajmował znaczące miejsce w kulturze i religii. Odwołania do kamieni młyńskich czy samych młynów można odnaleźć w Biblii, licznych wierszach, piosenkach ludowych i sztuce. Młyn był obecny także w malarstwie, dzięki czemu dzieje rozwoju techniki młynarskiej można udokumentować od okresu starożytności do czasów współczesnych¹⁵.

Niniejsze badania objęły okres od 1466 do 1626 r. Warto zaznaczyć, że w wielu pracach okres późnego średniowiecza łączy się z okresem wczesnej nowożytności. Taki przedział czasowy przyjmowano już niejednokrotnie, np. przy badaniu zagadnień zaopatrywania w wodę miast w Polsce i Europie¹⁶, marginesu społecznego w dużych miastach Prus i Inflant¹⁷ czy fundacji mieszczańskich w miastach pruskich¹⁸. Cezura 1466 r. oznacza II pokój toruński¹⁹. W dniu 19 października tegoż roku nastąpiło zaprzysiężenie traktatu. Uroczystość odbyła się w sali Dworu Artusa w Toruniu. Przybyli na nią król Kazimierz Jagiellończyk ze swoim otoczeniem oraz legat Rudolf z delegacją zakonu, z wielkim mistrzem Ludwikiem von Erlichshausenem na czele²⁰. Na skutek tego wydarzenia powstała prowincja nazywana Prusami Królewskimi. Rok 1466 rozpoczyna zatem nową epokę w dziejach tych terenów. Wojna trzynastoletnia, która zakończyła się podpisaniem wspomnianego pokoju, materialnie podkopała podstawy bytu szlachty. Przyczyniła się do zniszczenia dóbr, spalenia wiosek, wybicia i rozproszenia

¹⁵ D. Brykała, M. Prarat, *Młyn wodny jako obiekt badań interdyscyplinarnych – wprowadzenie w tematykę Seminarium* [w:] *Młyny wodne w dorzeczu...*, s. 9.

¹⁶ U. Sowina, *Woda i ludzie w mieście późnośredniowiecznym i wczesnonowożytnym. Ziemię polskie z Europą w tle*, Warszawa 2009.

¹⁷ P. A. Jeziorski, *Margines społeczny w dużych miastach Prus i Inflant w późnym średniowieczu i wczesnych czasach nowożytnych*, Toruń 2009.

¹⁸ P. Oliński, *Fundacje mieszczańskie w miastach pruskich w okresie średniowiecza i na progu czasów nowożytnych (Chełmno–Toruń–Elbląg–Gdańsk–Królewiec–Braniewo)*, Toruń 2008.

¹⁹ M. Biskup, *Trzynastoletnia wojna z zakonem krzyżackim 1454–1466*, Warszawa 1967. Zniszczenia wsi oraz małych miast po wojnie trzynastoletniej dokładnie opisuje Marian Biskup, zob. M. Biskup, *Prusy Królewskie i Krzyżackie (1466–1526)* [w:] *Historia Pomorza, Tom II do roku 1815*, red. G. Labuda, cz. 1 (1464/66–1648/57), Poznań 1976, s. 55–57.

²⁰ *Historia Torunia*, red. M. Biskup, t. 2, cz. 1, Toruń 1992, s. 65.

chłopów²¹. Natomiast rok 1626 to data wybuchu wojny ze Szwecją. W lipcu 1626 r. król szwedzki Gustaw Adolf wkroczył na Pomorze, zdobywając m.in. Tczew, Gniew i Puck²². Było to pierwsze tak poważne przesilenie, zapowiedź kolejnych wojen i perturbacji, koniec lat niemal nieprzerwanego pokoju, który trwał 160 lat. Co prawda, w XVI w. występowały konflikty (wojna polsko-krzyżacka, 1519–1521, przejście kondotierów Eryka w 1563 r., wojna Gdańska z królem Polski Stefanem Batorym w 1577 r.), jednak należy zwrócić uwagę, że zniszczenia, jakie one niosły, nie miały charakteru globalnego, nie obejmowały całej prowincji. Dopiero pierwsza wojna ze Szwecją przyniosła poważne straty i zahamowała rozwój młynarstwa. Jeszcze większe zniszczenia przyniósł późniejszy potop szwedzki z lat 1655–1660, chociaż w wielu przypadkach jedynie pogłębił nieodrobione przez dwie dekady (licząc od rozejmu w Sztumskiej Wsi) zaszłości. Inwentarz starostwa puckiego z 1627 r. pokazuje, jakie straty przyniosła pierwsza faza wojny ze Szwecją. Wart odnotowania wydaje się tu fragment dotyczący młynów w Pucku: „temi czaszy poki spustoszenia miasta i inszych młynów nabudowanych nie było dawano z młyna tego na rok jęczmiennego słođu”²³.

Liczne dowody na niszczenie miast, wiosek i młynów podczas wojen ze Szwecją (w tym również tej z lat 1626–1629) można odnaleźć w lustracji z 1664 r. Przykładem może być opis młyna we wsi Bobowo. Lustratorzy podali, że „młynik na polu tamecznej wsi bywał, ale jako za pierwszej wojny szwedzkiej spustoszał, dotychczas nie stanął, i już ledwo miejsce znać, gdzie bywał i woda zginęła”²⁴. Szkody wynikające z wojny ze Szwecją dotknęły także młyn na rzece Wdzie, o którym zapisano, że „teraz ten młyn podczas wojny szwedzkiej wyrwał się i wielkiego na naprawę potrzebuje kosztu, bo słuzy budować i tamę z głową na rzece naprawić potrzeba”²⁵. W lustracji z 1664 r. mowa także o tym, że wojny ze Szwecją przyczyniły się do obniżenia wydajności młynów. Określa to dobrze opis dotyczący młyna w Starogardzie. Zapisano, że „to starostwo przez wojnę z gruntu zrujnowane mało co czyniło prowenta, który się na poprawę młyna, restauracją dworu i folwarkow

²¹ M. Bogucka, *Kazimierz Jagiellończyk i jego czasy*, Kraków 2009, s. 149.

²² J. Topolski, *Rzeczpospolita Obojga Narodów 1501–1795*, Poznań 2015, s. 414.

²³ AGAD, ASK, Dz. 56, P. 8 (mikrofilm 2823), k. 4.

²⁴ *Opis królewszczyzn w województwach chełmińskim, pomorskim i malborskim w roku 1664*, wyd. J. Paczkowski, „Towarzystwo Naukowe w Toruniu” 1938, nr 32, s. 35.

²⁵ *Ibidem*, s. 40–41.

obracał²⁶ oraz „ten młyn nie mały czynił przed wojną prowent, który rewizya anni 1637, gdy na arendzie młynarz siedział, na fl. 1001”²⁶. Oczywiście zniszczenia młynów będące wynikiem wojny polsko-szwedzkiej miały miejsce także na innych terenach. Kilka takich przykładów R. Kubicki odnalazł dla Elbląga. W czasie konfliktu zniszczono młyn do produkcji papieru, w 1626 r. młyn prochowy, w 1627 r. wiatrak zbożowy. Zniszczony został wtedy również młyn o nazwie Strauch²⁷.

Recenzenci pracy doktorskiej wskazali, że lepiej byłoby przesunąć przebadany okres z 1626 r., tj. roku rozpoczęcia wojny Polski ze Szwecją o ujście Wisły, na datę o trzy dekady późniejszą, czyli rok 1655, rozpoczynający kolejną wojnę polsko-szwedzką, popularnie nazywaną potopem szwedzkim. Wybierając rok 1626, przyjęto, że desant szwedzki w lipcu 1626 r., który doprowadził do opanowania miast nad Zalewem Wiślanym (Braniewa, Fromborka, Tolkmicka, Elbląga) oraz terenów nad dolną Wisłą i Pucka, a w 1627 r. do bitwy pod Lubiszewem, naruszył okres długoletniego pokoju w Prusach Królewskich i wprowadził jednak pewien zamęt w życie całej prowincji, w tym części objętej badaniem. Należy jednak przyznać rację stwierdzeniu, zawartemu zwłaszcza w recenzji ks. prof. W. Zawadzkiego, że zniszczenia wojenne na Pomorzu Gdańskim w latach 1626–1629 nie przybrały tak dramatycznych rozmiarów jak na Żuławach Malborskich i Warmii.

Warto tu jednak jeszcze zaznaczyć, że rozszerzenie zakresu pracy o lata 1626–1655 oraz wprowadzenie zagadnienia młynarstwa w Gdańsku (ujęcie zasobów tego wielkiego miasta i jego terytorium sugerował jeden z recenzentów, ks. prof. W. Zawadzki) znacznie powiększyłyby rozmiar niniejszej publikacji. Korzystając z doświadczenia przy przeprowadzeniu kwerendy do pracy doktorskiej, można by wskazać źródła, które należałoby poddać analizie, rozszerzając pracę o okres obejmujący lata 1626–1655 oraz o terytorium Gdańska. Trzeba by przede wszystkim dokonać analizy źródeł zgromadzonych w Archiwum Głównym Akt Dawnych. W zasobie archiwum znajdują się zespoły akt Metryki Koronnej z 1414–1839, Archiwum Skarbu Koronnego z lat 1388–1826 oraz akta Ekonomii Malborskiej z lat 1510–1766. Należy przypuszczać, że skoro dla okresu 1466–1626 udało się odnaleźć poszczególne

²⁶ *Ibidem*, s. 303–304.

²⁷ R. Kubicki, *Dochody z młynów w gospodarce komunalnej Gdańska i Elbląga od drugiej połowy XV do XVIII w.*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” (dalej cyt.: RDSG) 2010, nr 70, s. 180.

dokumenty z Ksiąg Wpisów, rejestrów podatkowych, lustracji, inwentarzy starostw oraz rewizji dóbr królewskich dotyczące młynów w północnej części województwa pomorskiego, to takie też będą znajdować się w dokumentach z okresu 1626–1660. Informacji o młynach w dobrach klasztornych z okresu 1626–1655 należałoby poszukać w Archiwach Diecezjalnych w Pelplinie oraz we Włocławku. W pierwszym z wymienionych znajdują się akta klasztorne (Dział *Monastica*). Są tu m.in. akta cystersów z Oliwy i Pelplina, kartuzów z Kartuz oraz norbertanek z Żukowa. W archiwum znajduje się także repertorium ksiąg wizytacyjnych kanonicznych Biskupów Kujawsko-Pomorskich. Natomiast w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku w zespole *Acta Episcopalia* z lat 1148–2018 znajdują się akta działalności Biskupów Kujawsko-Pomorskich, a w zbiorze Dokumentów samoistnych i kopiariuszy dokumenty samoistne z lat 1228–1978 i kopiariusze z lat 1136–1930. Z kolei w zasobie Archiwum Państwowego w Gdańsku można odnaleźć materiały do badań historii młynarstwa w badanych dobrach: królewskich, kościelnych i szlacheckich. Oczywiście nie brakuje tu dokumentów do badań historii młynarstwa na terenie Gdańska.

Odwołując się ponownie do doświadczenia zebranego podczas kwerendy nad historią młynarstwa w dobrach królewskich w północnej części województwa pomorskiego w okresie 1466–1626, należy założyć, że liczne źródła dotyczące wskazanego zagadnienia znajdują się w aktach poszczególnych miast (Gniewu, Kościerzyny, Pucka, Skarszew, Starogardu oraz Tczewa). Są to często kilkusetstronicowe tomy rękopiśmiennych ksiąg sądowych. Nie brakuje tu akt poszczególnych klasztorów, w tym m.in. cystersów w Pelplinie i norbertanek w Żukowie. Są tu również źródła do badań historii młynarstwa w dobrach szlacheckich. Znajdują się one np. w Aktach Krokowskich z Krokowej, majątków Wojanowa i Prędzieszyna czy wsi Wróblewo. Bardzo rozległym zagadnieniem jest historia młynarstwa w Gdańsku, zwłaszcza Wielkiego Młyna. Bardzo dużo źródeł z lat 1310–1815 znajduje się w serii Cechów Gdańskich w zespole Akt Miasta Gdańska. Są to m.in. statuty i kontrakty Cechu Młynarzy w Gdańsku. Sporo informacji o młynach można wyszukać także w archiwaliach cechów pokrewnych młynarstwu, w tym m.in. browarników i piekarzy. Należy wspomnieć, że źródła do badań nad młynarstwem gdańskim, w tym np. rycina Wielkiego Młyna w Gdańsku, znajdują się także w Bibliotece Gdańskiej Polskiej Akademii Nauk. Natomiast dokumentację fotograficzną z badań archeologicznych gdańskich młynów można odnaleźć w Archiwum Muzeum

Archeologicznego w Gdańsku. Wymienione powyżej źródła nie stanowią z pewnością wszystkich dokumentów, które należałoby uwzględnić w badaniach nad historią młynarstwa w północnej części województwa pomorskiego, w tym także Gdańska, w okresie 1626–1655. Dlatego też lepszym rozwiązaniem wydaje się przedstawienie tego zagadnienia w oddzielnej monografii.

Wybór okresu obejmującego lata 1466–1626 (pomimo pominięcia okresu 1626–1660) w przeprowadzonych badaniach może wypełnić lukę pośród opublikowanych już prac z zakresu historii młynarstwa na terenie województwa pomorskiego. Bardzo ważna dla historii młynarstwa jest wspomniana już książka *Młynarstwo w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach w XIII–XV wieku (do 1454 roku)* autorstwa R. Kubickiego²⁸, który opracował okres średniowiecza, kończąc swoje badania na wojnie trzynastoletniej. Co prawda, tytuł książki wskazuje na początek tej wojny i rok 1454, lecz w treści znajdziemy kilkanaście wzmianek o całym okresie wojny trzynastoletniej, tj. latach 1454–1466. R. Kubicki w niektórych fragmentach pracy wykracza poza datę krańcową, wyznaczoną w tytule książki, czyli rok 1454. W pracy pojawia się kilka danych z okresu wspomnianej wojny. Są to np. list wójta tczewskiego do wielkiego mistrza z 22 lutego 1455 r. o zatrzymaniu młynów na Raduni²⁹, informacje z 1457 r. o przejściu młynów miejskich oraz podmiejskich w posiadanie Elbląga³⁰. Historyk pisze także o nadaniu młyna w Pokirren z 1459 r.³¹, cytuje wzmiankę o wiatraku w Dobrzykach z 1461 r.³² Wskazuje rolę Wielkiego Młyna w Gdańsku, Młyna Średniego koło Malborka i młyna w Gniewie w czasie wojny trzynastoletniej³³. Ponadto podaje informacje o ordynacji dla Wielkiego Młyna w Gdańsku z 1471 r.³⁴, a jak wiadomo, nie była to ordynacja zakonu krzyżackiego, lecz Gdańskiej Rady Miejskiej, ogłoszona już kilka lat po zakończeniu wojny trzynastoletniej. Badacz cytuje także informacje z 1466 r. o przekazaniu dwóch młynów przez wielkiego mistrza mieszczanom z Bartoszyca oraz przytacza wzmiankę

²⁸ *Idem, Młynarstwo w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach w XIII–XV wieku (do 1454 r.)*, Gdańsk 2012.

²⁹ *Ibidem*, s. 125.

³⁰ *Ibidem*, s. 332.

³¹ *Ibidem*, s. 140.

³² *Ibidem*, s. 129.

³³ *Ibidem*, s. 26

³⁴ *Ibidem*, s. 135, 205.

z 9 września 1466 r. o wydaniu przez zakon krzyżacki Staremu Miastu Królewiec pozwolenia na budowę wiatraka na terenie wolnizny miejskiej³⁵. Jeśli chodzi o datę końcową, to trzeba zaznaczyć, że powstała już monografia dla miasta Gdańska autorstwa Jerzego Trzoski, która opisuje zagadnienie młynarstwa oraz piekarnictwa od połowy XVII do XVIII w.³⁶ Historii młynarstwa poświęcono również wiele miejsca w pracy doktorskiej Justyny Jellonek dotyczącej gospodarki cystersów pelplińskich w okresie od połowy XVII w.³⁷ A zatem jak widać z powyższych przywołań bibliograficznych, w stopniu niewystarczającym opracowano jedynie, jak dotąd, wskazany w tytule niniejszej pracy okres między wojną trzynastoletnią a wojną o ujście Wisły ze Szwedami.

Niniejsza publikacja przedstawia badania dotyczące terenów stanowiących obszar administracyjnie należący do Prus Królewskich. Nazwa ta funkcjonowała od 1466 r. Prusy Królewskie obejmowały tereny Pomorza Gdańskiego, ziemię chełmińską oraz tereny po prawej stronie Wisły w regionie Malborka, Elbląga oraz Warmii. W województwie pomorskim funkcjonowały wówczas następujące powiaty: tczewski, człuchowski, tucholski, mirachowski, świecki, pucki, gdański oraz nowski. Cztery z nich objęte zostały badaniami na potrzeby niniejszej pracy.

Wypada w tym miejscu wytłumaczyć, dlaczego autor nie podjął się badań całego województwa pomorskiego czy całego obszaru Prus Królewskich. Otóż Prusy Królewskie (bez Warmii) w drugiej połowie XVI w. obejmowały teren około 20 tysięcy km², a samo województwo pomorskie zajmowało obszar prawie 13 tysięcy km². Natomiast liczba ludności w trzech województwach (pomorskim, chełmińskim, malborskim) Prus Królewskich w drugiej połowie XVI w. wynosiła prawie 300 tysięcy osób. Najwięcej osób mieszkało właśnie w województwie pomorskim – ponad 147 tysięcy, w tym 55 tysięcy w miastach. A zatem autor opracowania ocenił, że ze względu na tak duży obszar

³⁵ *Ibidem*, s. 331.

³⁶ J. Trzoska, *Gdańskie młynarstwo i piekarnictwo w II połowie XVII i w XVIII wieku*, Gdańsk 1973.

³⁷ J. Jellonek, *Gospodarka w dobrach cystersów pelplińskich od połowy XVII wieku do roku 1823*, Gdańsk 2001 – praca doktorska udostępniana w Bibliotece Uniwersytetu Gdańskiego. Rękopis rozprawy doktorskiej udostępniony dzięki uprzejmości dr. hab. Sławomira Kościelaka, prof. uczelni – rozprawa znajduje się w Zakładzie Historii Nowożytnej Instytutu Historii na Wydziale Historycznym Uniwersytetu Gdańskiego.

i liczbę ludności nie były w stanie sprostać zadaniu zbadania wszystkich młynów funkcjonujących wówczas na całym obszarze Prus Królewskich czy na terenie całego województwa pomorskiego, zwłaszcza że liczba wzmianek na temat tego typu zakładów w materiałach źródłowych znacząco wzrosła w stosunku do epoki średniowiecza (którą zajmował się R. Kubicki).

Aby dokładnie zbadać znaczenie młynarstwa w wyznaczonym okresie i udzielić odpowiedzi na postawione pytania badawcze, autor postanowił zawęzić zakres badań do czterech północnych powiatów województwa pomorskiego, a mianowicie: puckiego, gdańskiego, tczewskiego i mirachowskiego. Tutaj jeszcze raz warto wspomnieć, że w pracy nie uwzględniono miasta Gdańska oraz jego terytorium wiejskiego, choć znajdowały się one w sąsiedztwie, a częściowo także w obrębie powiatów poddanych badaniu. Gdańsk (podobnie jak Elbląg czy Toruń, czyli wielkie miasta pruskie) faktycznie stanowił wydzielony region administracyjny, którym zarządzała luterańska rada miejska. Omówienie gospodarki młynarskiej Gdańska w tym okresie wymagałoby osobnej monografii, na miarę tej napisanej przez J. Trzoskę. Gdańsk, choć nie jest tematem niniejszych badań, miał ogromny wpływ na tereny wszystkich czterech północnych powiatów województwa pomorskiego. Funkcjonowały w nim liczne młyny prowadzące różnego rodzaju działalność. Najśłynniejszym był Wielki Młyn. Na początku XVII w. w Gdańsku powstał kolejny duży młyn, zlokalizowany nad Kanałem Raduni, „Na Piaskach”. Służył on wyłącznie do przemiału pszenicy. Miasto Gdańsk posiadało również młyny na terenie posiadłości wiejskich, np. młyn zlokalizowany w Pruszczu, wybudowany przez Krzyżaków, który po roku 1454 przeszedł pod zarząd Gdańska. Służyć miał mieszkańcom wsi usytuowanych na Wyżynie Gdańskiej, bardzo często zastępował też przeciążony Wielki Młyn. Wyręczał go również wtedy, kiedy obniżał się poziom wody w Raduni lub kiedy przeprowadzano w korycie Wielkiego Młyna prace oczyszczające³⁸. Wielki Młyn wyręczany był także przez młyn w Juszkowie, który funkcjonował od pierwszej połowy XIV w.³⁹ Natomiast mieszczaństwo gdańskie silnie współpracowało z cystersami oliwskimi⁴⁰. Wspomnieć też trzeba, że prawa do młyna w Kiełpinie przysługiwały burmistrzowi gdańskiemu

³⁸ J. Trzoska, *Gdańskie młynarstwo...*, s. 48.

³⁹ *Ibidem*, s. 49.

⁴⁰ R. Kubicki, *Sieć młynów wodnych w dobrach klasztornych na Pomorzu Wschodnim w XIII–XVI w.*, „Hereditas Monasteriorum” 2013, t. 2, s. 48, 51.

Konstantynowi Ferberowi⁴¹. Na podstawie tego rodzaju danych można sądzić, że młynarstwo gdańskie miało charakter wzorcowy i stymulujący dla tej właśnie części województwa pomorskiego. Tym bardziej jest to temat wart odrębnego opracowania.

Konstrukcja pracy

Przy rozważaniach nad konstrukcją opracowania cenne okazały się prace poświęcone historii młynarstwa. Pożyteczne były także recenzje tych prac oraz opinie profesorów dotyczące rozpraw habilitacyjnych. Wskazały one, jak skonstruować studium o podobnej treści, na co zwracać szczególną uwagę i jak napisać pracę dotyczącą historii młynarstwa na Pomorzu Gdańskim w czasach nowożytnych. Monografię B. Baranowskiego o polskim młynarstwie oceniła Maria Dembińska⁴². Recenzji książki R. Kubickiego dokonali z kolei Tomasz Związek⁴³ i Anna Kołodziejczyk⁴⁴. Docenić trzeba polemikę z dziełem J. Trzoski, którą na łamach „Kwartalnika Historii Kultury Materialnej” prowadził z autorem Julian Bartyś⁴⁵.

⁴¹ *Ibidem*, s. 50.

⁴² M. Dembińska, *Polskie młynarstwo*, Wrocław 1977, B. Baranowski [recenzja], KHKM 1978, nr 3, s. 558–562.

⁴³ T. Związek, *Młynarstwo w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach w XIII–XV wieku (do 1454 r.)*, R. Kubicki, [recenzja], KHKM 2014, nr 2, s. 292–302.

⁴⁴ A. Kołodziejczyk, *Młynarstwo w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach w XIII–XV wieku (do 1454 r.)*, R. Kubicki, [recenzja], „Echa Przeszłości” 2013, nr 14, s. 194–198. Pracy R. Kubickiego recenzentka zarzuciła m.in. jedną niepotrzebną tabelę i zbyt późne omówienie środowiska geograficznego. Brakowało jej szczegółowych informacji o technice młynów i ich wyglądzie oraz ilustracji o ówczesnych młynach i wiatrakach. Chwaliła informacje o dochodowości młynów i ich interpretację. Za atut uznała natomiast zamieszczenie imiennego katalogu młynarzy. Skrytykowała podpisanie tabel i map określeniem „opracowanie własne”. Jej zdaniem należało też wypisać źródła rękopiśmienne. Chciała także, aby młyn słodowy i mielcuch traktować jako jedno urządzenie.

⁴⁵ J. Bartyś, *Gdańskie młynarstwo i piekarnictwo w II połowie XVII i w XVIII w.*, J. Trzoska, [recenzja], KHKM 1973, nr 2, s. 295–301. J. Bartyś zarzuca autorowi m.in. brak przeliczeń ówczesnych miar i materiału ikonograficznego. Co ciekawe, J. Trzoska w odpowiedzi podaje, że np. brak materiału ikonograficznego wynikał z przyjętego limitu wydawniczo-finansowego. Z kolei brak przeliczeń ówczesnych miar na system metryczny uzasadnił m.in. znaczącą skalą różnicy minimalnego i maksymalnego ciężaru różnych zbóż, zob. J. Trzoska, *W kwestii*

Po przeanalizowaniu wielu modeli prac z zakresu historii młynarstwa wybrano następujący podział na rozdziały. W pierwszym rozdziale przedstawiono zarys dziejów młynarstwa od średniowiecza do początku XVII w. Zagadnienie podzielono na historię młynarstwa w Europie, w Polsce oraz na Pomorzu Gdańskim. Umieszczenie tego rozdziału na początku pracy ułatwia stosowanie metody porównawczej. Drugi rozdział dotyczy podziału administracyjnego w Prusach Królewskich oraz sieci wodnej. Ta część określa przyjęte w opracowaniu ramy terytorialne i administracyjne oraz prezentuje zakres przeprowadzonych badań. Do pierwszego rozdziału załączono także wykaz wybranych młynów funkcjonujących w XIII–XV w. (do 1454 r.) w miejscowościach, które po II pokoju toruńskim znajdowały się na terytorium powiatów gdańskiego, puckiego, mirachowskiego i tczewskiego w województwie pomorskim, w Prusach Królewskich według badań R. Kubickiego. Wykaz pokazuje, ile młynów znajdowało się na badanym obszarze w okresie poprzedzającym przeprowadzone badania, czyli w latach 1466–1626. Ustalenie kolejności dwóch pierwszych rozdziałów było dość problematyczne i w trakcie przygotowywania rozprawy porządek ten był niejednokrotnie zmieniany. Zasadną okazała się sugestia prof. A. Grotha (recenzenta pracy doktorskiej), by w myśl zasady „od ogółu do szczegółu” w pierwszej kolejności zaprezentować rozdział dotyczący historii młynarstwa w Europie, w Polsce i na Pomorzu, a dopiero po nim umieścić rozdział o podziale administracyjnym Prus Królewskich oraz sieci wodnej. Rozdziały trzeci i czwarty przedstawiają analizy danych. Trzeci rozdział dotyczy funkcjonowania młynów w badanej epoce, a czwarty – ostatni – prezentuje cechy charakterystyczne zawodu młynarzy. Wyniki badań dotyczą w pierwszej kolejności liczby i lokalizacji młynów, dalej rodzaju produkcji oraz budynków i ich wyposażenia. Natomiast badania dotyczące młynarzy przedstawiają zawodową charakterystykę pracowników młynów oraz osób zarządzających młynami, a także ich obowiązki i przywileje. W każdym z omawianych rozdziałów zawarto wnioski z badań. Do publikacji dołączono wykaz młynów, podobnie jak to uczynił w swojej książce o młynarstwie w państwie zakonu krzyżackiego R. Kubicki. Ponadto sporządzono aneks. Zamieszczono w nim słownik terminów związanych z młynarstwem, które wykorzystano

gdańskiego młynarstwa i piekarnictwa w XVII–XVIII w. Odpowiedź J. Bartysiowi, KHKM 1975, nr 3, s. 485.